

УДК 340
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2024.2>

Т. В. Михайліна
orcid.org/0000-0002-1129-2470
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії, історії держави і права та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИ У ПЛОЩИНІ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Постановка проблеми. Людина як соціальна істота потребує включення до процесів соціальної системи суспільства. Цей процес відбувається поступово з моменту народження, закономірно та має назву соціалізації особи. Але, паралельно із системою соціальною, для функціонування в соціумі людина потребує включення до інших його підсистем, в тому числі і до правової. Правовою соціалізацією обумовлено сприйняття та оцінка особою не лише загальносоціальних установок, а й правил поведінки, процесів, явищ, що мають юридичний зміст. І якщо усі соціальні чинники пропускаються через свідомість особи, та її частина, яка відповідає за формування моделей правової поведінки, носить назву правосвідомості. Тобто будь-які процеси, пов'язані із функціонуванням особи у сфері права, тим чи іншим чином відбиваються у її правосвідомості, формують, змінюють її, а рівень правосвідомості, у свою чергу, безпосередньо впливає на поведінку особи в сфері права. Саме тому важливим завданням юридичної науки та практики можна назвати виявлення взаємозв'язку між правосвідомістю людини та її правовою соціалізацією з наступним формуванням моделей правомірної та соціально активної поведінки.

Стан дослідження проблеми. Проблеми правової соціалізації можна назвати досить популярною темою наукових пошуків, яку досліджували, зокрема, О. Волошенюк, О. Дьоміна, І. Жаровська, О. Зайчук, О. Нестеренко, О. Парута, О. Проць, М. Цимбалюк, В. Швачка, Ю. Шемшученко та багато інших. Проте, хоча правосвідомість побічно і згадується у багатьох напрацюваннях, присвячених правовій соціалізації, повноцінно кореляція цих феноменів не досліджувалася. Крім того, зважаючи на стрімкий розвиток соціуму та зміну сучасних механізмів правової соціалізації, тема є абсолютно невичерпаною, а отже, актуальною.

Метою цього дослідження є визначення аспектів співвідношення правосвідомості та правової соціалізації, рівно як обґрунтування можливостей впливу на правову соціалізацію особи через трансформації її правосвідомості.

Об'єктом дослідження є інтердисциплінарні феномени правової соціалізації та правосвідомо-

сті. Натомість, предметом виступає їх співвідношення та взаємодія.

Методологія дослідження представлена комплексом загальнонаукових, приватнонаукових та спеціальних методів дослідження, таких як системний метод, дедукція та індукція, екстраполяція, формально-юридичний метод, а також група соціологічних методів.

Основні результати дослідження. Всеохоплююча проблематика правосвідомості завжди була і залишається предметом уваги численних вчених-правників, оскільки, на думку М.М. Цимбалюка, саме через неї проявляється ставлення людей до права і правової дійсності: правові знання, правові почуття, правові переконання [1, с.8]. Правосвідомість як складний та всеохоплюючий інститут пронизує та поєднує в єдине ціле всі елементи правової системи, а правову систему, у свою чергу, із системою соціальною.

Як абсолютно справедливо зазначає В.В. Самохвалов, моральність, справедливість і законність є взаємозалежними і взаємодіючими категоріями, взаємовплив яких забезпечує формування єдиного морально-правового механізму регулювання поведінки людей у суспільстві [2, с. 4], причому ефективна дія зазначеного механізму забезпечується первинним адекватним сприйняттям систем соціальних регуляторів поведінки, співставленням їх з наступною оцінкою як справедливих або не справедливих, корисних чи не корисних для конкретної людини. Так, правові приписи у свідомості особи з найбільшою вірогідністю співставляються із універсальними нормами моралі, крім того, відбувається внутрішня критика норми відповідно до відчуття суб'єктивної справедливості. Тобто будь-яка правова норма до того, як вона стане мотиваційним імперативом, проходить через свідомість особи та певним чином впливає на неї. І якщо внутрішня суб'єктивна оцінка припису співпадає із оцінкою інших індивідів, правосвідомість піднімається на інший рівень. У науковій літературі з цього приводу робиться наголос на існуванні індивідуальної та колективної правосвідомості. Але можна погодитись із твердженням М.М. Цимбалюка, що «у кількісному відношенні коректніше здійснювати поділ правосвідомості на індивідуальну,

групову та суспільну (в плані категоріального відношення «одиничне – особливе – загальне»), де поняття «суспільна правосвідомість» виражає той «результуючий вектор» ідей, настроїв, оцінок та інших видів осмисленого відношення до нормативно-інституційного регулювання відносин в певному суспільно-культурному універсумі» [3, с. 16].

Як стверджується, на правову свідомість впливають правове виховання, правове самовиховання, правове перевиховання, правова соціалізація, вплив соціального середовища, процес активної участі громадян у розбудові громадянського суспільства [1, с. 8]. А отже, як можна побачити, перелічені явища розглядаються як однопорядкові чинники формування правосвідомості. Тим не менше, можна стверджувати, що співвідношення та обопільний вплив даних категорій є дещо складнішим. Так, вплив соціального середовища, правове виховання, правове самовиховання, правове перевиховання дійсно виступають передумовами формування та розвитку правосвідомості особи. А от правова соціалізація може бути як причиною, так і наслідком розвитку та трансформацій правосвідомості. Що ж до активної участі громадян у розбудові громадянського суспільства, то такий процес можна назвати безпосереднім наслідком високого рівня правосвідомості та, відповідно, поглибленої правової соціалізації.

Під процесом правової соціалізації О. Парута розуміє двосторонній об'єктивно зумовлений процес взаємодії особи і соціального середовища, який передбачає опанування особою соціальних цінностей, загальнообов'язкових правил поведінки (правових норм), правової культури, які притаманні певному суспільству, включення її в систему суспільних відносин через набуття правового досвіду і самостійної участі у правовідносинах [4, с. 38]. Також правову соціалізацію розглядають як безперервну цілеспрямовану комунікацію суспільства та особи з метою її інтеграції у правове життя шляхом системного формування правових знань, ціннісно-мотиваційних установок, навичок правомірної поведінки для подальшого вдосконалення правового життя суспільства [5, с. 24]. О.С. Дьоміна при цьому наголошує, що, з одного боку, правова соціалізація є засвоєнням особою правової культури й вироблення на цій основі настанов, ціннісних орієнтацій, соціальних потреб, а з іншого боку – реальне включення індивіда в громадське життя, процес наділення людей соціальними властивостями. Це процес постійної модифікації людської поведінки, навчання і засвоєння соціального досвіду [6, с. 17]. А отже, правова соціалізація виявляється не лише у правовиконавчій поведінці, як стверджують окремі науковці, а скоріше, право-

виконавча поведінка стає первинним та найбільш елементарним етапом правової соціалізації.

За словами І. Жаровської, «хоча первинно процес соціалізації залежить від особистості, але опосередковується зовнішніми чинниками, тим соціальним середовищем, в якому перебуває особа, державним впливом, правовиховним процесом, правовими і моральними нормами, які діють у соціальному середовищі» [7, с. 196]. Тож, здійснення правової соціалізації забезпечується її інститутами. Як наголошує О. Нестеренко, інститути соціалізації – це узгоджена система природно сформованих або спеціально створених установ, організацій, функціонування яких спрямоване на розвиток індивідів через освіту і виховання. До них належать: інститути первинного розвитку природних властивостей людини (сім'я), інститути навчання і виховання (школа, спортивні клуби та ін.), інститути суспільно-виробничої соціалізації (трудова колективна, громадські організації і партії), армія, ЗМІ, конфесії та ін. [8, с. 186]. Також з-поміж основних інститутів соціалізації осіб у сучасному суспільстві можна виділити соціальні мережі. Таким чином, правосвідомість особи, стикаючись у соціальній та правовій реальності із зазначеними інститутами, може як підвищуватися, так і зазнавати руйнівних наслідків (залежно від специфіки їхнього функціонування у певному суспільстві), що безпосередньо відбиватиметься на інституті соціалізації.

Зважаючи на перелічені інститути соціалізації, можна з упевненістю констатувати, що процес правової соціалізації особи найчастіше відбувається нерівномірно і обумовлений позитивним впливом на свідомість особи найбільш значимих для неї інститутів правової соціалізації. Вплив таких чинників протягом життя людини може перериватися (наприклад, на час відбуття кримінального покарання, пов'язаного з позбавленням волі), послаблюватися, або можуть змінюватися найбільш значимі для особи інститути соціалізації.

У цій площині полягає основна відмінність правосвідомості від правової соціалізації особи. Правова соціалізація, на наше переконання, завжди характеризується позитивними тенденціями: формуванням правовиконавчої поведінки на своєму найнижчому рівні, і критичною оцінкою правових приписів, активною свідомою участю у державно-правових процесах (тобто включення особи до процесів формування й розвитку громадянського суспільства) – на найвищому.

Правосвідомість же може в рівній мірі йти як зі знаком «плюс», так і «мінус»: від правової активності, як найбільш усвідомленої, дієвої та ціннісно орієнтованої поведінки в сфері права, до правового нігілізму (повного запереч-

чення цінності та значення права як соціального інституту та регулятора суспільних відносин). У проміжках між цими крайніми точками можна виявити й інші форми та деформації правосвідомості. А вже деформації можуть тягти за собою неправомірну поведінку особи аж до злочинної. Тим не менше, негативні види поведінки у сфері права жодним чином не стосуються процесів правової соціалізації.

Тому активне включення особи у правове життя суспільства цілком закономірно тягне позитивні трансформації у її правосвідомості, тобто у даному випадку правову соціалізацію можна кваліфікувати як чинник, що обумовлює формування правосвідомості. Тим не менше, цілком природними здаються випадки поступового зміщення ціннісних орієнтирів особистості у сфері права (що відбуваються під впливом невизначеної кількості суб'єктивних та об'єктивних чинників), і лише внаслідок цього змінюються поведінкові установки.

Таким чином, для ефективної правової соціалізації особи доцільно у повній мірі використовувати можливості усіх соціальних інститутів з орієнтацією на початкову дошкільну та шкільну правову соціалізацію, більш широко використовуючи можливості сім'ї та школи, і лише закріплюючи, підсилюючи та удосконалюючи позитивні правові установки на більш пізніх етапах. У зв'язку з цим, слід перенести акцент із правової освіти на загальне правове виховання особи, залучаючи молодь до пізнання та оцінки права як такого ще до свідомого сприйняття особою правових норм.

Висновки. На підставі проведеного ґрунтовного аналізу можна зробити висновок, що правова соціалізація особи виступає загальною частиною процесу соціалізації, що виражається у сприйнятті, усвідомленні та критичному аналізі правових явищ реальної дійсності. Усі стадії соціалізації особи відбуваються через її правосвідомість та представляють собою послідовне пізнання правових явищ (правових норм, правовідносин, юридичної відповідальності та інших), формулювання їх цінності для себе особисто та для організації суспільного життя в цілому, а також їх оцінку з позицій як фактичного стану, так і можливості впливу на їх розвиток.

Правова соціалізація особи відбувається нерівномірно і, в ідеалі, її основи формуються у дошкільному та шкільному віці через механізми правового виховання, але, тим не менше, процеси правової соціалізації можуть «запускатися» і пізніше, якщо соціальне середовище особи не сприяло засвоєнню правових настанов. Процес правової соціалізації може й перериватися за наявності певних особистих (наприклад, відбування покарання) та загальносоціальних передумов. Так, кризові процеси у економічній,

політичній, правовій системах неминуче призводять до зниження рівня правової соціалізації особи. Причому залучення особи до правової соціалізації полягає в паралельному вирішенні вищезазначених проблем та цілеспрямованих позитивних трансформаціях її правосвідомості. Причому вірною є і зворотна теза: підвищення рівня правової соціалізації особи завжди відіграє роль підґрунтя для формування правової активності особи як найбільш досконалої та бажаної форми правосвідомості.

Література

1. Цимбалюк М.М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2004. 17 с.
2. Самохвалов В.В. Законність і справедливість: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 19 с.
3. Цимбалюк М.М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 38 с.
4. Парута О. Правова соціалізація особи як об'єкт теоретично-правового дослідження. 2019. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/jan/15411/8.pdf>
5. Проць О.Є. Особливості правової соціалізації в суспільстві ризику. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. №1. С. 21–24.
6. Дьоміна О.С. Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. 33 с.
7. Жаровська І. Правова соціалізація на сучасному етапі розвитку правової науки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2017. № 855. С. 193–198. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5652/vnulpurn2016855322.pdf>
8. Нестеренко О. Особливості правової соціалізації внутрішньо переміщених осіб. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 185–188.

Анотація

Міхайліна Т. В. Правова соціалізація особи у площині правосвідомості. – Стаття.

Метою дослідження є визначення аспектів співвідношення правосвідомості та правової соціалізації, рівно як обґрунтування можливостей впливу на правову соціалізацію особи через трансформації її правосвідомості.

Зроблено висновок, що правова соціалізація особи виступає загальною частиною процесу соціалізації, що виражається у сприйнятті, усвідомленні та критичному аналізі правових явищ реальної дійсності. Усі стадії соціалізації особи відбуваються через її правосвідомість та представляють собою послідовне пізнання правових явищ (правових норм, правовідносин, юридичної відповідальності та інших), формулювання їх цінності для себе особисто та для організації суспільного життя в цілому, а також їх оцінку з позицій як фактичного стану, так і можливості впливу на їх розвиток.

Наголошується на тому, що правова соціалізація виявляється не лише у правовиконавчій поведінці, а скоріше, правовиконавча поведінка стає первинним та найбільш елементарним етапом правової соціалізації.

Акцентується увага на тому, що правова соціалізація особи відбувається нерівномірно і, в ідеалі, її основи формуються у дошкільному та шкільному віці через механізми правового виховання, але, тим не менше, процеси правової соціалізації можуть «запускатися» і пізніше, якщо соціальне середовище особи не сприяло засвоєнню правових настанов. Процес правової соціалізації може й перериватися за наявності певних особистих (наприклад, відбування покарання) та загальносоціальних передумов. Так, кризові процеси у економічній, політичній, правовій системах неминуче призводять до зниження рівня правової соціалізації особи. Причому залучення особи до правової соціалізації полягає в паралельному вирішенні вищезазначених проблем та цілеспрямованих позитивних трансформаціях її правосвідомості. Причому вірною є і зворотна теза: підвищення рівня правової соціалізації особи завжди відіграє роль підґрунтя для формування правової активності особи як найбільш досконалої та бажаної форми правосвідомості.

Ключові слова: правова соціалізація, правосвідомість, юридична відповідальність, неправомірне поведінка, правопорушення.

Summary

Mikhailina T. V. Legal Socialization of a Person in the Plane of Legal Consciousness. – Article.

The aim of the study is to determine the aspects of the relationship between legal consciousness and legal socialization, as well as to justify the possibilities of influencing the legal socialization of a person through the transformation of its legal consciousness.

It is concluded that the legal socialization of a person is a general part of the socialization process, which is expressed in the perception, awareness and critical analysis of legal phenomena of reality. All stages of socialization of a person occur through its legal consciousness and represent a consistent knowledge of legal phenomena (legal norms, legal relations, legal responsibility, etc.), the formulation of their value for themselves personally and for the organization of public life as a whole, as well as their assessment from the standpoint of both the actual state and the possibility of influencing their development.

It is noted that legal socialization manifests itself not only in legal-executive behavior, but rather, legal-executive behavior becomes the primary and most elementary stage of legal socialization

Attention is focused on the fact that the legal socialization of a person occurs unevenly and, ideally, its foundations are formed in preschool and school age through the mechanisms of legal education, but, nevertheless, the processes of legal socialization can be "launched" later, if the social environment of the person did not contribute to the assimilation of legal instructions. The process of legal socialization can also be interrupted if there are certain personal (for example, serving a sentence) and general social prerequisites. Thus, crisis processes in the economic, political, and legal systems inevitably lead to a decrease in the level of legal socialization of a person. Moreover, the involvement of a person in legal socialization consists in parallel solution of the above-mentioned problems and purposeful positive transformations of its legal consciousness. Moreover, the opposite thesis is also true: increasing the level of legal socialization of a person always plays the role of a basis for the formation of legal activity of a person as the most perfect and desirable form of legal consciousness.

Key words: legal socialization, legal awareness, legal responsibility, illegal behavior, offenses.